

Lennart Andersson Palm

Tullserierna en värdefull historisk källa

Min artikel i Scandia 1992 redovisade tullsummor från lilla tullens tid 1622–1810 och utredde hur sådana kunde tas fram eller rekonstrueras med hjälp av olika arkivserier. Jämfört med tidigare forskning tog jag fram betydligt fler årssiffror, bl a för en stor del av frihetstiden. Jag diskuterade hur dessa summor på olika sätt måste ”rensas” från ovidkommande poster och räknas om till en enda taxa för att bli jämförbara över tiden. Därefter diskuterade jag summornas användning som handelsindikator. Jag underströk i ett slutomdöme att ”några svagheter fortfarande vidlåder” även de justerade summorna, bl a framhöll jag att de kunde vara påverkade av mindre utarrenderingar. I stort sett ansåg jag dock att summorna avspeglade den inrikeshandel som gick via städer och tullbelagda marknadsplatser. De visade att den indikerade handelsutvecklingen varit ojämn: en långsiktig tillväxt inleddes redan under slutet av 1600-talet, avbruten av en nedgång under stora nordiska kriget. 1640-talen liksom 1730-talen har varit perioder av väldiga uppsving i den inre handeln som den avspeglas i summorna. Vid en jämförelse med befolkningsutvecklingen framkom ett förvånande resultat — redan 1640-talet tycks ha haft en ungefär lika stor handel per invånare som 1730-talet och senare. Den skattade handelssumman per vuxen motsvarade så mycket som värdet av 2,5 tunnor spannmål. Detta höga värde är svårt att förlika med traditionella uppfattningar om det förindustriella samhället som självförsörjande och med en obetydlig marknadsinriktning före frihetstiden. Dessa preliminära resultat borde, det var slutsatsen, stimulera till fördjupade studier kring lilla tullens efterlämnade arkiv. Bertil Fridén tycks däremot tro att artikeln främst riktade sig mot hans avhandling. I själva verket berördes denna endast i några fotnoter. Fridéns genmäle tvingar mig dock att nu ta upp hans arbete närmare.

Både Fridén och jag anser att lilla tullens efterlämnade arkiv är ”en användbar källa för studier av ekonomisk utveckling och kommersialisering” (Fridén s xxx). Vi har således båda en positiv värdering av materialets möjligheter, och det är angeläget att vår dispyt inte avskräcker forskningen från att utnyttja detta spännande källmaterial. Fridén kritiserar mig främst på följande områden:

- Jag använder föråldrad befolkningslitteratur
- Jag använder en annan varukorg vid omräkningarna till en gemensam taxa än Fridén gör
- Min tulltaxa 1686 för råg är fel
- Mina tullsummor för 1710-talet är ofullständiga
- 1770-talets svältår avspeglas inte, som jag påstår, i tullsummorna
- Min behandling av 1740-talets s k förhöjningar är inte övertygande
- Att utgå från rikssummor är en olämplig metod jämfört med Fridéns som utgår från lokala tullsummor.

Fridén har ytterligare några smärre kritikpunkter som jag här inte har utrymme att närmare bemöta.

Föråldrad befolkningslitteratur

Fridén uppger att jag använt ”påfallande gammal litteratur” vad gäller de befolkningssiffror jag använder för att få fram per capita-handel (Fridén not 44). Som exempel på min efterblivenhet anför han två exempel. I ena fallet rör det sig om ett arbete av Sven A Nilsson som dock enbart handlar om trettioåriga krigets utskrivningar! Det andra fallet gäller en bok av Lars Herlitz — ”Koppkatten i det äldre tjänstesamhället” — som handlar om mantalslängderna 1699—1767 och hur stora delar av befolkningen i Skaraborgs län som hamnade i dessa. Vad jag kan se har boken ingen som helst relevans för de befolkningskattningar jag utnyttjar i min artikel som för denna tid utgår från rent demografiska uppgifter och modernaste befolkningshistoriska statistiska metoder (s k back-projection).¹

Vilken ”varukorg” avspeglar den inre handelns sammansättning bäst?

Vilka varor som cirkulerade inom småtullväsendet är endast fragmentariskt känt genom tillfälligtvis bevarade s k persedelextrakt. Varuflödenas sammansättningen får betydelse för jämförbarheten eftersom taxeutvecklingen varit olika för skilda varugrupper. Vilken varusammansättning skall man då utgå från när man vill översätta tullbeloppen i varuvolymer? Fridén låter samtliga varor (”1000-tals” enligt honom själv) i den inre handeln representeras av en enda vara — råg. Jag har utgått från flera varor. Fridén påstår helt grundlöst att mitt varuurval skulle vara godtyckligt — ”en sammanvägning med godtyckliga vikter av flera varors taxor” (s xxxx ovan). I själva verket var urvalet noga genomtänkt och grundades på uppgifter om konsumtionens sammansättning hos manliga hantlangare i Stockholm 1600—1719, som den avspeglas i ett nyligen framtaget levnadskostnadsindex.² Konsumtionen hos arbetarbefolkningen bör självfallet motsvara betydande delar av varuflödet inom lilla tullen. Städernas kroppsarbetande befolkning bör ha haft någorlunda likartade konsumtionsmönster som lantbefolkningen hade. Även bondehandeln har till stor del bestått av vardagliga konsumtionsvaror — utbytet mellan animalieproducerande och spannmålsproducerande områden har utförligt behandlats av inte minst ekonomhistoriker.³ Även bondehandeln har till betydande del gått via de tullbelagda marknadsplatserna. Fridén har tydligen funnit angrepp vara bästa försvar för sitt lättvindiga val av en enda vara som representant för de mycket differentierade varuflöden som rann samman vid landets tullportar.

1686 års rågtulltaxa fel?

Vid homogeniseringen (deflateringen) av tullsummorna till att motsvara en enda taxa (1655 års) har jag utgått från A A von Stiernmans utgåva av offentligt tryck och uppgiften där om att tulltaxan för råg var 3 1/4 (3,25) öre per tunna. Fridén säger emellertid att den verkliga rågtaxan varit 3 4/6 (3,67) öre per tunna och att Stiernmans siffra är ett tryckfel. Detta har Fridén funnit i ”samtida originaldokument” och uppbördslängder. Frågan om tulltaxan för råg är emellertid betydligt mer komplicerad än Fridén ger sken av. Även originaltaxan från 1686 kan nämligen läsas så som Stiernman gjorde när han tryckte om den 1760.⁴ Låt vara att det även här mycket väl kan vara fråga om ett tryckfel, men faktum är att vi knappast kommer att kunna fastställa den verkliga taxan på råg eftersom *denna växlade bero*

ende på om små eller stora kvantiteter förtullades. Originaltaxan visar, där den är mer entydig än för en tunna som både jag och Fridén utgått från, att tullen per tunna råg varierat med antalet förtullade tunnor: vid två tunnor har tull t ex utgått med 7 1/6 öre, vilket ger 3,58 öre per tunna, vid tre tunnor med 3,33, vid fyra med 3,5 öre, vid fem tunnor med 3,5 öre och vid 1/4 tunna 3,33 öre per tunna. Att klargöra den ”verkliga” taxan förutsätter omfattande genomgångar av tullspecialerna dels för att avgöra i hur stora poster rågen förtullades, dels för att avgöra hur tullbetjäningen tillämpat den otydliga originaltaxan. Kanske är det så att min taxa något underskattar den verkliga tulltaxan och att Fridéns överskattar den. Att mina tullsummor borde sänkas med hela 16 % för tiden 1687—1756 är mot bakgrund av detta ett helt orimligt påstående (för övrigt utgår de 16 procenten från att min deflator liksom Fridéns bygger enbart på råg — det gör den alltså inte. Se där ytterligare ett skäl att inte lägga alla äggen i en enda korg!).

En osäkerhet på några enstaka procent för hela den långa perioden 1687—1756 påverkar på intet sätt den allmänna bilden av den inre handelns utveckling som tullsummorna ger, t ex hur 1730-talets uppgång avtecknar sig. Fridéns ändringsförslag — sänkning av mina kurvor med 16 % — skulle helt säkert innebära en fullständigt orealistisk underkattning för perioden.

1710-talets tullsummor

Fridén har på denna punkt delvis rätt i sin kritik — mina tullsiffror för 1710-talet överdriver på ett missvisande sätt handelsnedgången. Det under åren 1713—1719 stigande antalet ”subscriptioner”, d v s utarrenderingar, av lilla tullen ingår inte i de av mig återgivna rikssummorna. Just dessa år brister alltså tvärt emot vad jag skrev jämförbarheten i rikssummorna. Min reservation att tullintäkterna ”dock” 1715—1719 bestod av arrenden (s 221), tillfredställer honom med rätta inte, särskilt som jag i min översiktliga analys jämförde dessa år med andra delar av min kurva. Vi är således överens om att huvudbokens rikssummor *just dessa år* bara innehåller uppörden från de tullstationer som förvaltades direkt av kronan.⁵ Fridéns bidrag är här värdefullt och mina serier kan förbättras.⁶ Men jag vill understryka att de av mig redovisade rikssummorna av allt att döma är jämförbara övriga år. Mina siffror för tiden före cirka 1670 bygger på vägningar utifrån mindre områden, på tullbelopp som jag rensat från ovidkommande poster. För tiden före 1670-talet är vi överens om skattningarnas bräcklighet, jag skriver (s 239) om dessa siffror att de måste ”tas för vad de är — grova skattningar.” Därefter och till ungefär 1710 bygger siffrorna på praktiskt taget heltäckande tullsummor från kronoförvaltning. 1720—1725 är de summor jag utnyttjat åter geografiskt heltäckande, vilket naturligtvis gäller bevarade summor från de generella arrendena 1726—1765, 1777—1782 och 1803—1812.⁷ En översiktlig granskning av på tullstationer specificerade bevarade räkenskaper från perioder av kronoförvaltning efter 1765 tyder på att summorna också här täcker alla tullstationer.

Den väldiga möda Fridén lägger ner på mina alltför svaga reservationer beträffande 1710-talet förefaller något överdriven. Han liksom jag vet att dessa års redovisning av lilla tullen är exceptionell. Hans egna siffror understryker, med en rimlig argumentering, mina egna slutsatser, att:

- ”krigsåren på...1710-tal(et) avtecknar sig genom relativt låga siffror för inrikeshandeln”,
- stora nordiska kriget innebar en ”nedgång utan motstycke i den inre handeln”,
- ”Under stora nordiska krigets sista decennium har dock handeln nästan avstannat jämfört med de närmast föregående goda åren”.

Om man går till Fridéns bok (s 341) och för de tre städerna Borås, Falköping och Jönköping jämför hans summer för 1718 med äldre siffror bekräftar detta mina omdömen i det stora hela även om, som jag skall visa, Fridéns siffror kan bestå av en blandad kompost. Vid jämförelsen bortser jag från andra år på 1710-talet som kan ha legat ännu lägre än 1718. Borås har siffror för ett stort antal år 1638—1718. 1718 års "tullråg"-siffra underskreds bara åren före 1665. Då skall man ha i minnet dels att Borås var en relativt nyanlagd stad vid sistnämnda tid och dels att stadens och den kringliggande bygdens tullförhållanden redan vid denna tid var komplicerade. För Falköping, som har siffror för ungefär samma period som Borås, underskreds 1718 års siffror bara 1693 och 1694. Krigsår som 1640 och 1641 låg tullsiffran här 3—4 gånger så högt som 1718. Jönköpings siffra för 1718 underskreds ingen enda gång mellan detta år och 1666. Fridén summerar i sitt inlägg: "De tre tullstationer för vilka vi faktiskt vet tulluppbörden visar knappast tecken på 'en nedgång utan motstycke' i den inre handeln". Av Fridéns egna diagram framgår tydligt att kurvorna når sina lägsta värden på 1710-talet, då nivåerna kan ligga på kanske hälften av 1680-talets.

Fridén har med denna kritik tydligen ett vidare syfte, nämligen att "döda" tullsummorna som krisindikator. Att uppgångarna efter de stora krigen var rekordartade ifrågasätts därför också av Fridén. Här driver hans iver honom uppenbarligen åter för långt — de två efterkrigsperioderna fr o m 1679 och 1721 visar sig både i hans eget diagram 1 liksom i diagram 1 i min artikel tillhöra de tre-fyra utan jämförelse snabbaste ökningsperioderna 1679—1810 med brantast lutning.

1770-talets svältår

Fridéns syfte att komma åt tullsummornas användbarhet som krisindikator blir ännu tydligare när han ifrågasätter min observation av 1770-talets samband mellan tullsummer och missväxtår. En rad årsvisa skördeomdömen finns emellertid från perioden, och går åt jämföra med tullintäkten. Om man för enkelhets skull utgår från de av Fridén återgivna tullsummorna (1775 års har tillagts av mig från samma källa) och ställer dessa mot officiella uppgifter om årsväxten fås följande resultat⁸.

År	Årsväxt enligt Utterström	Förändring i tullsummorna jämfört med föregående år
1769	ej missväxt	ökar
1770	viss missväxt	minskar
1771	allmän missväxt	minskar
1772	allmän missväxt	minskar
1773	ej missväxt	ökar
1774	ej missväxt	ökar
1775	missväxt	minskar

Källor: G Utterström, *Jordbrukets arbetare*, II, bilaga 1, s 434—435, Stockholm 1957. Tullsummer: se texten.

Jag avsåg att visa att tullsummorna kan utnyttjas som en grov krisindikator. Vad mer kan man begära av en sådan än det som tabellen visar! Tullsummorna samvarierar på ett slående sätt med skördeförändringarna. Fridén visar sig här åter vara ute i synnerligen ogjort väder.

1740-talets förhöjningar

Fridén och jag är överens om att olika "tull"-summor måste rensas på olika sätt från ovidkommande komponenter för att man skall få fram homogena serier över just lilla tullen. Det gäller att från både centrala och lokala summor eliminera förhöjningar, acciser och liknande. I sitt eget hantverk på detta område fallerar Fridén, som vi strax skall se, på ett allvarligt sätt. Tyvärr måste jag här bli något teknisk. Låt oss börja med "förhöjningarna". 1687—1725 bokfördes 1686 (eller, vilket är samma sak 1687) års s k fjärdepartsförhöjning (och de tillfälliga förhöjningarna) särskilt och ingår inte i den centrala huvudbokföringens summor. De summor för Borås som Fridén åberopar inbegriper däremot redan från 1723 denna förhöjning. I sin tabell 1 ovan uppger han för tiden 1756—1775 att "förhöjningen" inte ingår i uppbördssumman. Under den sistnämnda perioden gällde emellertid två förhöjningar — dels 1686 års, dels 1747 års, vilken senare utgick på lilla tullen inklusive 1686 års förhöjning. Efter 1725 (sannolikt fr o m 1726 då tullen ändrade huvudman) till 1776 inbakades 1686 års förhöjning i tullsummorna. Det måste vid deflateringen av summorna observeras att 1686 års, men inte 1747 års förhöjning, däremot ingick i tulltaxebeloppen hela perioden 1687—1776. Detta måste stå helt klart.⁹

1743—1744 och 1747—1775 års förhöjningar har redovisats på ett växlande sätt i olika fragmentariskt bevarade uppbördssammandrag — här måste man försöka avgöra från fall till fall vad en viss summa avser.¹⁰ De särskilda redovisningar av "förhöjningen" som bevarats för de två senare perioderna avser, det måste åter understrykas, dessa senare förhöjningar, inte 1686 års. Eventuella misstag här får stora konsekvenser när man använder bevarade förhöjningsbelopp för rekonstruktion av förlorade tullsummor genom multiplikation med 4. Multiplikation med 4 av 1740-talets förhöjningar ger lilla tullen *utan acciser men inklusive 1686 års förhöjning* (d v s enligt tulltaxan som alltså också innefattade 1686 års förhöjning i sina belopp). En motsvarande multiplikation av ett specificerat belopp av 1686 års förhöjning ger vid multiplikation med 4 värdet av lilla tullen *inklusive acciser men exklusive samma förhöjning*. Hur fatal oklarhet på bl a dessa punkter kan bli för tullsummornas jämförbarhet framgår av följande exempel från Fridéns serie för Borås:

Genom bakåträkning från Fridéns siffror kan hans utgångssiffror rekonstrueras:¹¹

1680 5797
 ...
 1722 5635
 1723 7051
 ...
 1725 6902
 ...
 1728 14988,8
 1729 15758,8
 1730 8489
 1731 17199
 ...
 1750 15960,1

Dessa siffror tillhör alla samma deflatorperiod hos Fridén och föreges alltså vara helt jämförbara. För de flesta år stämmer hans belopp väl med belopp som kan återfinnas i källorna. Varifrån han fått 1728 och 1729 års belopp kan han inte lämna uppgift om (not 43 i hans inlägg). Vi får bara reda på att de, liksom uppgiften för 1730, egentligen skulle utgått men blivit kvar av förbiseende. 1730 års siffra avser enligt källan ett "kronoår" och avser inte alls 1730 som var ett arrendeår. Det senaste kronoåret var 1725 vilket dock inte säger att det är detta som avses. Men vad slags belopp i övrigt är det egentligen Fridén använder? 1731 års siffra härrör i själva verket från en helt annan källa än den Fridén anger.¹² 1750 års siffra har Fridén tagit fram genom att multiplicera "4:e partsförhöjningen" med 4 och hans egentliga utgångssiffra, 3991, kan därmed identifieras som siffran för 1747 års förhöjning i källmaterialet. Enligt Fridén skulle siffrorna för de utvalda åren uttrycka jämförbara varuvolymer. De skulle alltså t ex uttrycka att den förtullade varuvolymen i Borås 1731 har varit ungefär tre gånger så stor som 1722, o s v. Men nästan med varje siffra trasslar det till sig för Fridén.

De summor han använt 1680–1722 avser enligt källan tull exklusive 1686 års fjärdepartsförhöjning. 1723–1725 inkluderar de däremot enligt källan samma förhöjning. 1731 års siffra avser enligt rubriken "tull och accis" och inbegriper även den 1686 års förhöjning. Här måste till att börja med förhöjningen tas bort om vi vill få jämförbarhet med summor från tiden före 1723. 1750 års ursprungssiffra, 3991, avser 1747 års fjärdepartsförhöjning som utgjorde 25 % av lilla tullen inklusive 1686 års fjärdepartsförhöjning. Även här måste den äldre förhöjningen elimineras vid en homogenisering. Om utgångssiffrorna 1723–1750 skall kunna användas måste de emellertid genomgå ytterligare en "tvättning" — eventuella acciser måste rensas bort. De summor som är helt godtyckligt daterade eller inte ens av Fridén kan återfinnas i något källmaterial, d v s 1728, 1729 och 1730, måste naturligtvis helt utmönstras ur serien. I tabellen sid. 320 visas Fridéns utgångssiffra, vad som måste göras med den, den rensade siffran och avvikelserna mellan den riktiga och den Fridén lämnar genom sin tabell i avhandlingen.

Om vi konstruerar ett volymindex och som illustration antar att i staden enbart förtullas råg (jämför Fridéns tullrågdeflator!) och utgår från att handeln var oförändrad, d v s samma antal tunnor förtullats samtliga år, fås följande serie (basår 1680) med Fridéns beräkningssätt:

1680 100
 1700 100
 1722 100
 1723 125
 1731 141
 1750 125

Fridéns metod visar här på en kraftig volymuppgång fr o m 1723. 1731 ser ut att ha varit ett sjusårdeles rekordår.¹³ *I själva verket har alltså den förtullade volymen i exemplet inte ändrats alls, utan allt beror på Fridéns sanguiniska förhållande till källmaterialet.* De verkliga tullsummorna för Borås ungefär fördubblas mellan 1722 och 1731, en rejäl ökning men trots allt avsevärt mindre än den tredubbling Fridéns tabell visar i runda tal! Hans beräkningar underskattar här åter den äldre perioden och överdriver 1700-talets framsteg.¹⁴ Jag har här bara plats att närmare granska Fridéns siffror för vissa år, men den brist på homogenitet i hans siffror som här framgått är dessvärre inget undantag.¹⁵

År	Fridéns utgångssiffra	Åtgärd för homogenisering	Homogen siffra	Fridéns avvikelse i %
1680	5797	ingen	5797	0%
1700	6768	ingen	6768	0%
1722	5635	ingen	5635	0%
1723	7051	1686 års förhöjning rensas bort genom division med 1,25	5641	+ 25%
1725	6902	dito	5522	+ 25%
1728	14988,8	utmönstras helt	?	?
1729	15758,8	utmönstras helt	?	?
1730	8489	utmönstras helt	?	?
1731	17199	Acciser och 1686 års förhöjning måste elimineras. En summering av tullspecialen som också bevarats för detta år och som ger rena tullbelopp för Borås detta år är dock att föredra. Lilla tullen kan där summeras till 15264; 1686 års förhöjning rensas bort genom division med 1,25	12211,2	+ 41%
1750	3991 (multipliserat med 4)	Division med 1,25 för att eliminera 1686 års förhöjning.	12771,2	+ 25%

Källor: 1683—1725 Överdirektörens över småtullarna och accisen arkiv, koncepthuvudböcker, RA; 1731 Kammarkollegiets arkiv, Tull och licentkontoret, volym DII:6, RA; 1750 Centrala tullräkenskaper, volym för detta år i Centrala tullräkenskaper, Kronoräkenskaper efter 1726, RA.

Både min kritiker och jag är överens om att 1743 och 1747 års förhöjningar redovisats separat. Dels finns de i särskilda bevarade räkenskaper, dels redovisas de separat i olika summarier, dels redovisas de för vissa år i länsräkenskaperna, något som Fridén för övrigt inte observerat. Det senare gör det möjligt att fylla vissa luckor i den övriga redovisningen. Vi tycks dock fortfarande inte vara ense om dessa förhöjningar beräknades som 25 % av lilla tullen inklusive eller exklusive 1686 års förhöjning. Det val man gör här får naturligtvis betydande konsekvenser för de rekonstruktioner man gör av förlorade tullsummor utifrån förhöjningsbeloppen. "Det verkliga förhållandet är svårt att kontrollera" säger Fridén. Varför detta envisa fasthållande vid den gamla missuppfattningen? Att 1740-talets förhöjningar beräknats som 1/4 av tull enligt 1686 års taxa (alltså inklusive 1686 års förhöjning) finner Fridén rimligt "även om inga skäl framförs". I själva verket återopade jag både författningar och andra bevis — så ser man t ex i 1761—1775 års specialräkenskaper tullplats för tullplats att man, som jag skrev "ganska exakt får fram den önskade summan för den egentliga lilla tullen (inklusive 1686 års förhöjning) genom en multiplikation av samma års fjärdepartsförhöjning med 4".¹⁶ Att tullsummorna på 1760- och 1770-talen (till skillnad från t ex 1690-talet) inbegrep 1686 års förhöjning trodde jag vi numera var överens om. Hävdar Fridén trots den antydda reträtten i frågan fortfarande att den gamla förhöjningen särredovisades, bör han visa var i de för denna tid relativt välbevarade tullräken-

skaperna redovisningen av den döljer sig! Kontrollräkningar av enskilda personers tullbelopp i Borås som kan göras för 1730-talet visar för övrigt att sammanbakingen av tull och 1686 års förhöjning då var en räkenskapsmässigt etablerad praxis. Hans misstag här, som han glider undan från att erkänna, leder, som vi såg ovan, till feluppskattningar av tullbeloppen i hans serie på 20–25 % (beroende på hur man räknar).

Lokala summor eller rikssummor?

Fridén medger sitt felaktiga påstående att dubbel tull infördes 1756. Dubbel tull innebar bl a att en boråsborgare som köpt upp textil i stadens omland fick betala samma slags tull som en bonde när han tog in varorna i staden. Denna betydande del av den lilla tullen kallades också lantmannatullen. När han sedan ville föra varorna vidare till andra orter måste han också betala borgartull för samma varor. En speciell form av denna var resetullen, som var mycket viktig i Borås. Taxan för borgartullen var densamma som för lantmannatullen. Härav kommer benämningen dubbel tull. Fridén tycker jag är ogenerös som inte nämner att han faktiskt i andra sammanhang åberopar resetullen och påstår att den dubbla tullen inte påverkar hans fel (s 301). Detta visar att han dessvärre fortfarande inte förstått vad det hela handlar om: han ser inte hur borgartullen får allvarliga konsekvenser för hans "tullrågserier". Fridén anser, som framgått, att handelsbedömningar av den typ jag gjort utifrån rikssummor har så många osäkerhetsmoment att de är metodiskt oförsvarliga. I stället förordar han att man utgår från lokala summor där man har kontroll över vad som ingår i summorna (som visades i föregående avsnitt var dock Fridéns kontroll över homogeniteten i Borås-fallet knappast imponerande, vilket strängt taget inte drabbar hans metod). Det är just borgartullen, eller dubbla tullen, som gör "lokalmetoden" så vanskelig.

Problemet är nämligen att t ex boråsarnas lantman- och borgartull har redovisats på högst olika sätt och på olika platser under olika tider. Det är därför synnerligen besvärligt att bestämma boråsborgarnas förtullningar (för att inte tala om sjuhäradsallmogens med sina oklara och omtvistade privilegier). Summorna över lilla tullen för Borås består av tre huvudsakliga delar — porttullen, intullen och resetullen, som bara specificerats i det summariska källmaterialet för vissa år. Av dessa komponenter ingår sannolikt främst lantmannatullen i de två första, medan den senare är en speciell form av borgartullen. Boråsarnas borgartull kunde vad värre är, som jag visade, också erläggas i andra städer. Porttullen var en liten och relativt stabil del av tullen i Borås: efter 1730 ligger den på cirka 15 % av totala lilla tullen i staden.

Fridén utgår i sin tullserie för Borås (som spelar stor roll för vissa av hans slutsatser i avhandlingen) från totalsumman av stadens lilla tull. Det visar sig emellertid att summorna för resetullen och "lantmannatullen" (in- och porttullen) för staden utvecklades mycket olika: resetullen ökar långsiktigt mellan 1683 och 1731 med totalt 39 %, intullen däremot med hela 308 % under samma tid.¹⁷ Det våldsamma uppsvinget i intullens summor kan tidsfästas till någon gång mellan 1706 och 1731. Hur skall detta tolkas?

Fridén påvisar själv de mycket komplicerade tullförhållandena kring Borås.¹⁸ Boråsborgarna kunde betala sin lantmannatull i närmsta stad i det område där de köpt varan, eller i nödfall i Borås.¹⁹ Allmogens handel är synnerligen svår att urskilja i boråsräkenskaperna. Sjuhäradsbygdens landsbygdsbefolkning skulle utbjuda sina varor och betala tull i Borås (åtminstone fr o m 1686). Denna bestämmelse ändrades så att det fr o m 1714 räckte att förtulla i närmsta stad. 1770 hänvisades man åter enbart i Borås och fr o m 1776 till ett antal specificerade städer. Dessutom skulle de landsbygdsbor som "gick med knall" från sistnämnda år även betala borgartull, av en uppgift att döma dock enbart på

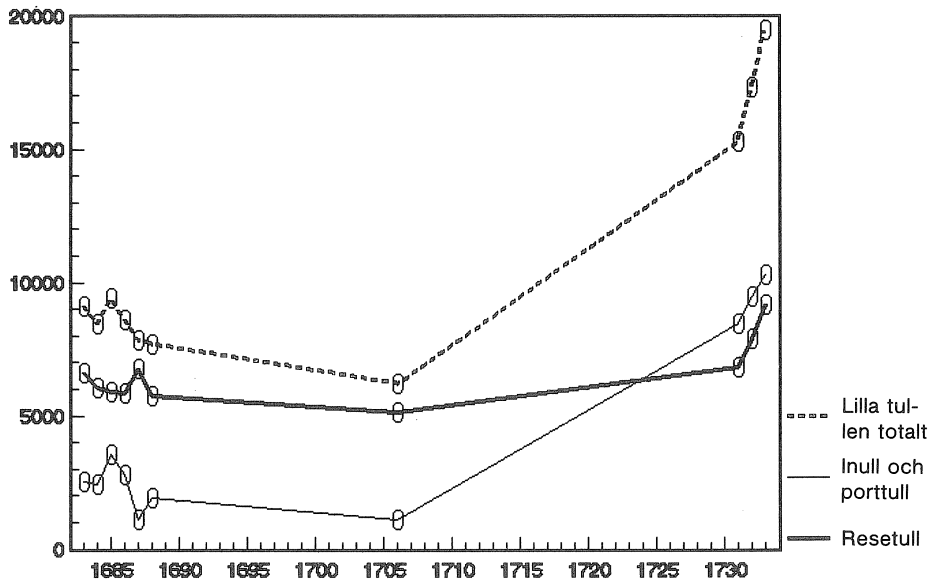
destinationsorten.²⁰ Om man vill utnyttja tullsummorna för Borås som mätare på bygdens handel måste så vitt jag ser något av tre antaganden göras, alla ytterst tvivelaktiga mot bakgrund av vad jag nyss visade:

- a — att resetullen ensam representerar Sjuhäradsbygdens handel
- b — att intullen ensam representerar denna handel
- c — att den totala tullsumman för staden representerar bygdens handel

Alla tre tolkningarna förutsätter att både borgare och allmoge från trakten gjorde samtliga sina respektive förtullningar i Borås. Vi vet att detta inte stämmer. Boråsare är vanligt förekommande i tullspecialer från andra orter. Även lagstiftningen förutser som vi såg andra orter. Deras förtullningar ingår delvis i olika lokala tullsummor från Malmö, Finland, Norrland eller andra håll. För att enbart utgå från resetullen (alternativ a) talar att den betalades av en bestämd social grupp, för en klart avgränsad typ av varor, för bestämda och kanske mycket traditionella marknader. Resetullsummorna skulle dock, om förutsättningen att den underliggande handelns struktur var stabil stämmer, bara kunna uppfattas som en indikator men inte kunna ge oss några uppfattningar om absolut handelsvolymer. De resande borgarna gjorde affärer "på vägen" där varorna aldrig passerade Borås och denna handel ingår naturligtvis inte i Borås resetull. Med intullen (alternativ b) är det värre — vad ingår egentligen där? Av allt att döma både varor som i ett senare led skulle komma att säljas vidare av bönder eller borgare, men också varor för stadens konsumtion. Allmogen var som nämnts bara tidvis tvingad att betala i Borås; tiden 1714—1770 kunde den betala var den ville. Efter sistnämnda år varierar bestämmelserna. Ökade kvalitetskrav hos köparna innebar troligen att allmogen i allt större utsträckning ändå tvingades gå vägen över Borås för att få sina varor appreterade, färgade o s v, ett villkor för att varorna skulle bli säljbara. Av bevarade specialer framgår att intullen ofta betalades av bönder från den kringliggande landsbygden. Men vi vet inget alls om var sjuhäradsallmogen i övrigt betalade sin tull. Storleken på dess handel kan bara avläsas för några år på 1770-talet eller senare. Att totaltullsumman (alternativ c) skulle hjälpa oss ur denna tolkningsknipa är knappast troligt; totalsumman består ju av de andra osäkra alternativens summor. En mycket välvillig tolkning är att resetullen kan betraktas som någorlunda homogen över tiden. Den mest närliggande slutsatsen är dock att vi i själva verket rör oss på ett gungfly, över vars tuvor Fridén dock obekymrat hoppar när han väljer att låta totaltullsummorna för Borås representera Sjuhäradshandeln. De serier av blandade äpplen och päron som jag nyss påvisade får därmed sällskap av ytterligare sorter. Denna blandning använder han sedan för att underbygga tesen i sin avhandling.

Av följande diagram framgår osäkerheten i alla skattningar och att felmarginalerna kan uppgå till hundratals procent beroende på om man väljer den ena eller andra delen av boråstullen för att uppskatta Sjuhäradsbygdens handel. Då tar vi ändå inte hänsyn till det svarta hål som öppnar sig genom att bygdens förtullningar skett på andra håll. Om även detta beaktas kan osäkerheten knappast ges några kvantitativa mått! Diagrammet visar sjuhäradshandeln, d v s de delar av den som framgår av tullsummorna för staden Borås. Summorna har inte deflaterats vilket gör att de underskattar den bakomliggande varuvolymer före 1687. Resetullen stagnerade medan intullen steg kraftigt på längre sikt. Den som ställer ett minimum av källkritiska krav kan naturligtvis inte dra några som helst slutsatser om bygdens handelsutveckling av dessa kurvor, så som Fridén gjort. Med detta vill jag dock inte generellt utdöma möjligheterna att göra lokala bedömningar av handelsutvecklingen — men problemen förefaller närmast oöverstigliga i fall som Borås med landsomfattande handelsverksamhet och komplicerade tullförhållanden.

Tullsummor för Borås vissa år 1683—1733 (dsm)

Anmärkning: Mätpunkterna har markerats med ringar. Punkterna har sammanbundits med linjer av pedagogiska skäl.

Källor: 1683—1706 Överdirektörens över småtullarna och accisen arkiv, koncepthuvudböcker 1679—1726, RA; 1731—1733 Centrala tullräkenskaper, volymerna BIIb:1—4, RA.

Fridéns "lokalmetod" havererar alltså. Trots dessa invändningar jämför han med avancerade statistiska metoder sin serie med motsvarande serier för andra enstaka städer. Rikssummor har den fördelen att de fångar in samtliga förtullningar som gjorts inom riket, men däremot svagheten att inte avspeglare trenderna på en viss ort. Denna svaghet delar de emellertid med lokalsummorna, särskilt för orter med en så komplicerad handels- och tullstruktur som Borås hade. Lokalundersökningar bör däremot ha ett stort värde för att kontrollera att rikssummorna är fullständiga — utelämnanden och säregenheter kan därvid avslöjas (jämför ovan beträffande 1710-talet) och rikssummorna kompletteras. Väl-analyserade lokalsummor för större områden kan också, så som jag gjorde i Scandia-artikeln, utnyttjas för skattningar av rikssummor.

Fridéns slutsatser

När det gäller huvudresultaten av Fridéns avhandling måste jag tillstå att jag i min Scandia-artikel kan ha gett ett överdrivet intryck av att ha förstått dessa. Fridén vill, om jag kan tränga igenom hans teoretiska vokabulär, i sin avhandling visa att det "var krafter utanför allmogen som upprätthöll den arbetsdelning som faktiskt växte fram under perioden... Leviathans hand verkade, det är tesen, genom att öka det samhällsliga behovet av Sjuhäradsbyggdets produkter".²¹ Denna tes försöker han underbygga inte minst genom

att visa att förtullningarna i Borås samvarierade med dem på vissa andra orter. Han fann att Värmlands bergslags tullserier var positivt korrelerade med Borås (hade med Fridéns ord "något högre determinationskoefficient för regressionen"). Det står naturligtvis Fridén fritt att inte räkna detta till avhandlingens huvudresultat — det ges dock stort utrymme i avhandlingens avsnitt 10 "Sammanfattning och slutsatser". Självfallet måste tillförlitligheten i det resultat han fick påverkas av den skrala empiri hans tullserie för Borås utgör — den visar sig vid en närmare granskning bestå av en tuttfurtti av sinsemellan ojämförbara tullsummor. Även den som saknar en ekonomhistorikers statistiska drivenhet förstår att korrelationsberäkningar utifrån en sådan serie måste bli tivelaktiga (här var jag alltför generös i den fotnot där jag berörde Fridéns avhandling). En annan egendomlig slutsats är för övrigt att sjuhäradsallmogen, känd för sina uråldriga handelsfärder, egentligen var marknadsundvikande (med Fridéns språk: "undvek allmogen att ... göra sig beroende av utbytesförfogande" (s 320). Till en del andra av Fridéns resultat hoppas jag få återkomma i annat sammanhang.

Tullsummorna en värdefull historisk källa

Fridén drar slutsatsen (s 305) att vi "i nuvarande forskningsläge inte (kan) dra några slutsatser alls av huvudböckernas rikssummor". Hur detta kan förenas med hans andra uttalande att "det finns skäl att tro att huvudböckernas tullsummor, när systemet var i bruk, verkligen bokförde det mesta av den faktiska uppbörden enligt allmänt godtagna principer" är gåtfullt. Flera summor kan ju summeras till en pålitlig större summa om delsummorna är pålitliga (jämför vad Fridén skrev om "syntetiska påståenden"...). Rikssummornas undermålighet återstår för Fridén att bevisa. Att han har rätt beträffande råsummorna från åren på 1710-talet medger jag. I övrigt har han inte kunnat visa på några ofullständigheter i summorna.²² Tullskyldigheten har så vitt bekant varit i stort sett enhetlig. Väsentligare tillfälliga undantag i tullskyldigheten är hittills okända (Fridén nämner inga uppseendeväckande sådana i sin genomgång i avhandlingen). Distributionssystemet fokuseras hela tiden med tvång till städer eller tullbelagda marknadsplatser (även under den frisläppta spannmålshandelns tid).²³ Som jag visade mattades av allt att döma inte kontrollen under arrendena. Befolkningens numerär ökade, men det gjorde också tullbevakningens. Fridén använder själv summorna som vore de jämförbara i dessa avseenden för alla sina år. Som jag skrev borde dock inte minst arrendeförhållanden tullplats för tullplats liksom tullskyldigheten för säkerhets skull utredas mer i detalj. Hans egen metod — lokalundersökningarna — är därvid ett gott komplement till "summemetoden". Den förutsätter dock som vi nyss såg vid granskningen av Fridéns lokala siffror för Borås både skärkritik och noggrannhet. Skenförändringar på över 40 % som Fridéns serie kan beslås med är självfallet helt oacceptabla.

Min artikel redovisade vad jag förstår hittills outnyttjat material som täcker stora delar av den långa perioden 1726—1760 där Fridéns lokala källor lämnar oss helt i sticket. Någon kredit för detta lämnar inte Fridén trots att han indirekt erkänner att materialet är användbart.²⁴ Ingen av de invändningar Fridén gjort ändrar huvudresultaten i min undersökning: 1600-talet förefaller ha varit en tid av oväntat stor inre handel. 1700-talet visade sig relativt sett mindre expansivt än man fått intryck av i litteraturen²⁵ vilket framgår av att handeln per capita höll sig tämligen stabil från 1600-talets mitt så långt den kan följas fram till åren efter sekelskiftet 1800. Efterkrigstider präglades av uppsving i den inre handeln. Det gäller inte minst tiden efter stora nordiska kriget då 1710-talet uppvisat relativa handelsnedgångar som knappast haft sin like under tidigare eller se-

nare krig. Bl a 1770-talets missväxter innebar minskad handel. På ett par punkter har Fridén fört saken framåt när han kunnat korrigera ett par räknefel i min serie och när han påtalat min oförsiktighet beträffande tullsummorna 1713–1719. Därigenom kan vissa justeringar göras i min serie över tullsummor som ytterligare ökar dess värde som ekonomiskhistorisk indikatorserie.

Noter

1. Ytterligare meningslös polemik är det att beskylla mig för att inte ta med all litteratur som behandlat lilla tullen. Fridén har gjort en omfattande sådan genomgång i sin avhandling till vilken jag hänvisar och i min not 7 skriver jag också "Fridén ... redogör för en del ytterligare litteratur kring lanttullen".
2. Jämför min argumentering för detta s 227 i min artikel samt redovisningen s 238. Indexet är hämtat ur "Priser och löner i Stockholm 1600–1719" i A Jansson, L Andersson Palm, J Söderberg, *Dagligt bröd i onda tider. Priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500–1770*, Göteborg 1991.
3. Det räcker att erinra om Eli F Heckschers kända arbeten.
4. *Kongl. Maj:ts Ordning och taxa uppå Lille Tullens och Accijsens opbärande etc*, Stockholm 9/11 1686.
5. I andra rikssummor ingår däremot till skillnad från vad som var fallet under 1710-talet enstaka arrendesummor. Av jämförelser av sådana summor från 1600-talet med dem från kringliggande år tycks framgå att dessa arrendebelopp legat nära uppördsbeloppen, varför de knappast bör förorsaka någon större missvisning hos rikssummorna.
6. Här vore det rimligt att göra samma typ av skattningar som jag gjort utifrån mindre områden för en del år på 1600-talet. Sådana rekonstruktioner kan med fördel åter göras med hjälp av Fridéns siffror; till detta duger de ofta. För den intresserade ges justerade siffror utifrån Fridéns summor. Självfallet förutsätter detta att Fridéns siffror (Fridén 1991, s 341, 344) är homogena i detta intervall, vilket jag dock inte haft möjlighet kontrollera. Siffrorna fås genom multiplikation av 1712 års siffra 188212 med för 1713 1,0158, 1714 1,0742, 1715 1,0556, 1716 1,0204, 1717 0,9015 och för 1718 med 0,7316. Skattningarna är osäkra p g a de relativt få lokala tullplatssummor de bygger på — de är 15 åren 1712–1713, 12 åren 1713–1714, 9 åren 1714–1715 och fem under övriga år. Boråssummorna väger också tungt bland dessa. Till osäkerheten bidrar naturligtvis striderna i Finland och den följande ryska ockupationen av denna del av riket. Summorna i kolumn f min tabell kan förslagsvis, trots att de kanske försköna situationen, för åren 1713–1718 ersättas med respektive 191186, 202177, 198676, 192051, 169673 och 137693. Övriga kolumners siffror nämnda år blir därmed också ointressanta i sammanhanget. 1719 års siffror bör helt utmönstras.
7. När Bertil Fridén uppger att Karlstad ("t ex") var utarrenderat på 1720-talet avser detta tiden fr o m 1726, men då var ju hela lilla tullen utarrenderad för decennier och lokala tullsummor står med några få undantag inte att uppbringa. Både Bertil Fridén och jag använder oss faktiskt av samma tullsiffror för Karlstad för 1720-talet! Vad har denna kritik med min tullserie att skaffa?
8. Fridéns siffror för åren 1766–1774 innehåller vissa mindre belopp som inte avser den egentliga lilla tullen (summorna visar sig vid kontroll ligga ungefär 5 % för högt). Jag har i min tullserie föredragit att multiplicera 1747 års fjärdepartsförhöjning med fyra för att ta fram lilla tullen för dessa år, eftersom denna förhöjning enbart räknades på lilla tullen. Samtidigt tackar jag Fridén för kontrollräkningen av mina siffror. Här kan jag bara försvara mig med att det är åtskilliga hundra räkneoperationer som ligger bakom mina cirka 150 årssummor. Rätta siffror i min kolumn f skall för åren

- 1761—1765 vara respektive 385030, 384675, 368787, 369347 och 327149. Beträffande kritik av officiella skördeomdömen se G Utterström, *Jordbrukets arbetare*, I, s 187 ff, Stockholm 1957, där författaren varnar för kvantitativa uppgifter som gjorts upp i efterhand. De i tabellen återgivna omdömena utgår dock från samtida offentliga kvalitativa utsagor; en typ av omdömen som Utterström var mer benägen att godta.
9. Fridéns siffra för 1723 på 7052,5 som man får genom bakåträkning av hans deflatorer $((80,6/11,4285)*1000)$ motsvarar den som i huvudboken uppges inbegripa 1686 års förhöjning. Även de två följande årens siffror är inklusive denna förhöjning. Se Överdirektörens över småtullarna och accisen arkiv, koncepthuvudböcker, 1723—1725, RA. 1730 framgår vid kontroll av enskilda tullbelopp i specialräkenskaperna över Borås lilla tull att beloppen innefattar 1686 års förhöjning. Att samma gällt för andra år t o m 1775 framgår av noterna 44, 46 och 52 i min artikel i Scandia.
 10. Jag vill understryka den hjälp vid analysen av olika belopp i tullmaterialet man har av att 1740-talets förhöjningar, till skillnad från 1686 års, inte berörde acciser.
 11. Fridéns tullrågserie är egentligen en något konstifik konstruktion och förutsätter för att man skall få fram något konkret att associera till att hans siffror i detta intervall divideras med 11,4285 och därefter multipliceras med 1000. Fridén kritiserar för övrigt i sitt svar till mig att bruket av många decimaler ger ett falskt intryck av exaktitet....
 12. Summorna "1730" och 1731 är inte hämtade ur huvudboken som Fridén påstår i sin avhandling s 340, utan ur den särskilda tablå han nämner i källförteckningen på sidan 345.
 13. I sin avhandling (s 340) skriver Fridén: "Siffrorna visar överallt mycket stora uppgångar mellan 1730 och 1731 som inte kan förklaras med någon taxehöjning".
 14. Det kan nämnas att Fridéns metod, om vi fört indexserien vidare, fr o m 1765 åter skulle få index att hamna på 100: 1765 uppgår tullsumman för Borås till 16666 (eller 16801 vilket är ungefär detsamma) dsm inklusive 1686 års förhöjning, därom är Fridén och jag överens. Däremot ingår inte 1747 års förhöjning i beloppet. Beloppet 16801 kan rensas från den äldre förhöjningen genom division med 1,25 till 13441. Förhöjningen bör då också tas bort från den då gällande 1756 års taxa där den inräknats före deflateringen. Tullbeloppet efter rensning från förhöjningen måste därefter divideras med 1,14286 $((0,8*4)/2,8)$ och blir så omräknat till 1655 års taxa 11761. Om siffran 11761 däremot ställs mot siffran 5797 för 1680 (se ovan) fås kvoten 2,03. En jämförelse med Fridéns siffror 1765 och 1680 ger kvoten 2,01. Den ringa skillnaden kan förklaras av avrundningar.
 15. Den blandade karaktären av hans Borås-siffror illustreras av följande: 1638 inkluderar de acciser och 1641 porttull, accis och bakugnspengar (en urban motsvarighet till mantalspengarna). Vissa andra år rör det sig om ospecificerade arrendebelopp. Jag reserverar mig för att de bakåträkningar Fridéns serie framtingar p g a avund ibland kan göra siffrorna svåra att identifiera i källmaterialet.
 16. Att en multiplicering av förhöjningsbeloppen för 1743, 1750 och 1751 gav mycket god överensstämmelse med motsvarande års belopp för lilla tullen avsåg att visa vad rikstullsummorna dessa år inbegrep för slags delbelopp, inte hur 1740-talets förhöjningar beräknades. Det senare framgår av flera andra förhållanden, se min artikel i Scandia, not 52 men även ovan not 8.
 17. Den mindre betydelsefulla porttullen är här ihopräknad med intullen. Den kan inte vara förklaringen till denna väldiga ökning av in- och porttullens summa eftersom porttullens särskilda summa (cirka 2800) är känd från 1730-talets början och porttullen 1683 inte, med matematisk nödvändighet, kan ha överstigit summan av in- och porttullens summa detta år (2524).
 18. Fridén 1991, s 331 med noter.
 19. Stiernman III, s 483 avsnitt xxv.
 20. Fridén 1991, s 331 med noter.
 21. Fridéns avhandling, s 321.

22. Beträffande osäkerheten i de allra äldsta tullsummorna från 1630-talet är vi överens. Varför bråka om detta; Bertil Fridén återger dessutom själv utan prut siffror från 1630-talet i sin egen serie!
23. Se Börje Hanssen, *Österlen*, 1977, särskilt kapitel 4.
24. Han använder det i sin argumentation kring hur 1747 års förhöjning beräknades, se not 39 i hans kritik.
25. Fridéns diagram 1 relaterar inte tullsummorna till befolkningsutvecklingen och underskattar som vi sett 1600-talets siffror kraftigt till förmån för 1700-talet. Klokt nog tar Fridén i sitt diagram inte med sina siffror från åren kring 1730.